

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

BYZANTINE ARCHAEOLOGY

ΤΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

(Διάλεξη σε ολομέλεια)

Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος

Ακαδημαϊκός, Ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Μόλις εξεδόθη από το Κέντρο Έρευνας τής Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης τής Ακαδημίας Αθηνών το *Εύρετήριο τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῶν Ἰονίων Νήσων*. Ἡ ἰδέα νὰ δημοσιευθοῦν συστηματικὰ ὅλα τὰ κατάλοιπα τῆς μνημειακῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς κατὰ περιοχὲς ἀνήκει στὸν ἀείμνηστο Μανόλη Χατζηδάκη (1909-1998), ποὺ ἔχει συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὴν διάσωση ἑκατοντάδων εἰκόνων τῆς Ζακύνθου κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953 καὶ τὴν δημιουργία τοῦ Μουσείου Ζακύνθου. Οἱ ἀρχὲς ποὺ ἀκολουθοῦνται στὴν σύνταξη τοῦ Εὐρετηρίου καθορίσθηκαν τὸ 1983 ἀπὸ διεθνῆ ἐπιτροπή, στὴν ὁποία μετεῖχαν οἱ εἰδικώτεροι ἱστορικοὶ τῆς μνημειακῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Vojislav Djurić, ὁ Marcell Restle, ὁ Robin Cormack, ἡ Jacqueline Lafontaine-Dosogne, ἡ Elka Bakalova καὶ ὁ Ἀθανάσιος Παπαγεωργίου. Οἱ ἀρχὲς αὐτὲς περιλαμβάνουν τὰ ἑξῆς:

Τὰ χρονολογικὰ ὅρια τοῦ Εὐρετηρίου εἶναι τὰ μέσα τοῦ 7ου καὶ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ. Περιλαμβάνονται ὅλα τὰ κατάλοιπα μνημειακῆς ζωγραφικῆς, ἀσχέτως τῆς καταστάσεως διατηρήσεως. Οἱ περιγραφὲς τεκμηριώνονται μὲ φωτογραφίες καὶ σχέδια ὅπου σημειώνεται ἡ θέση κάθε παραστάσεως. Οἱ παραστάσεις ταυτίζονται καὶ περιγράφονται καταλεπτῶς, κατὰ στρώματα ζωγραφικῆς, χωρὶς τεχνοτροπικὰ ἢ εἰκονογραφικὰ σχόλια. Δημοσιεύονται ὅλες οἱ ἐπιγραφές. Τὸ ἔργο διαρθρώνεται κατὰ περιοχὲς καὶ ὄχι χρονολογικά.

Ζῶντος τοῦ Χατζηδάκη ἐξεδόθη ὁ πρῶτος τόμος τῆς ἑλληνικῆς σειρᾶς, ἀφιερωμένος στὰ Κύθηρα. Ἀκολούθησε τὸ 2016 τόμος γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴν Δυτικὴ Θράκη, ἐνῶ ἐνδιαμέσως ἐκυκλοφόρησε ἕνας συναφῆς τόμος γιὰ τὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. Μετὰ πολυετῆ προετοιμασία, κυκλοφορεῖ τώρα ὁ τόμος τῶν Ἰονίων Νήσων, ἐκτάσεως 250 σελίδων (**εἰς. 1**).

Μετὰ τὸν πρόλογο ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ταραγμένη ἱστορία τῶν Ἰονίων Νήσων κατὰ τὴν ἐξεταζομένη περίοδο, γραμμὴν ἀπὸ τὸν ἐν τῷ μεταξύ ἐκλιπόντα Κερκυραῖο Καθηγητὴ τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου Σπύρο Ἀσωνίτη, στὴν μνήμη τοῦ ὁποίου καὶ εἶναι ἀφιερωμένο τὸ βιβλίον. Ἔπονται δύο σύντομες εἰσαγωγὲς στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ἐντοίχια ζω-

γραφική στα Ίονια Νησιά κατά την εξεταζόμενη περίοδο, γραμμένες από τὸν ὀμιλοῦντα. Τὸ κύριο σῶμα τοῦ Εὐρετηρίου περιλαμβάνει 29 λήμματα γιὰ ἰσάριθμους ναοὺς. Τὰ περισσότερα τοιχογραφημένα μνημεῖα (11) ἔχει ἡ Κεφαλληνία, εἶναι ὅμως μικρῶν διαστάσεων καὶ σὲ οἰκτρὴ κατάσταση, λόγω τῆς μεγάλης σεισμικότητος τοῦ νησιοῦ. Δέκα μνημεῖα διατηρεῖ ἡ Κέρκυρα, καὶ ἀπὸ τέσσερα ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Λευκάδα. Δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ τοιχογραφίες τῆς εξεταζομένης περιόδου στὰ μικρότερα νησιά. Τὸ βιβλίον κλείνουν ἓνα γενικὸ καὶ ἓνα εἰκονογραφικὸ εὐρετήριον.

Στὴν Κέρκυρα σώζεται ὁ καλύτερος διατηρημένος βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἰοῦνίου, ἀφιερωμένος στοὺς ἁγίους Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρο, ποὺ ἐκήρυξαν τὸν χριστιανισμὸ στὸ νησί. Σταυροειδῆς δικιόνιος ἐγγεγραμμένος, μὲ ὀκτάπλευρο τροῦλλον, τρεῖς ἀψίδες καὶ νάρθηκα, εἶναι οἰκοδομημένος κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα καὶ κοσμεῖται μὲ πλίνθινα ψευδοκουφικὰ γράμματα, μεμονωμένα καὶ σὲ ζωφόρους. Καταλέγεται στὰ ἀρχαιότερα κτήρια τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς, καὶ τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὴς ἀρχῆς τοῦ 11ου αἰ. Τὸν χαρακτηρίζουν οἱ κομψὲς ἀναλογίες καὶ ἡ ἐπιμελημένη ἐκτέλεση. Διατηρεῖ τμήματα μόνο τοῦ γραπτοῦ του διακόσμου, σκορπισμένα στὴν πρόθεση καὶ τὸν νάρθηκα, ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. (ἅγιος Ἀρσένιος Κερκύρας στὸν νάρθηκα) καὶ τοῦ 14ου (ἅγιοι καὶ λείψανα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν νάρθηκα). Οἱ ἱεράρχες στὴν ἀψίδα τῆς προθέσεως τοποθετοῦνται στὴν 2η πενήνταετία τοῦ 12ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ αὐτοῦ διατηροῦνται σὲ κακὴ κατάσταση. Εἶχαν σφυροκοπηθεῖ γιὰ νὰ ἀσβεστωθοῦν, σύμφωνα μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἀντιλήψεις τῆς Ὑστερῆς Ἐνετοκρατίας.

Ὁ ἄλλος μεγάλος ναὸς μὲ σπαράγματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν στὴν Κέρκυρα εἶναι ἡ Παναγία στὴν Κασσιώπη, τὸ ΒΑ. ἄκρο τοῦ νησιοῦ. Μνημονεύεται ἀπὸ τὸν 14ο αἰ., ἔχει ὅμως πολλὲς φάσεις καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σωζομένου κτηρίου εἶναι τοῦ 16ου αἰ., καὶ ἀσπρισμένο ἐσωτερικῶς. Στὴν ἀψίδα σώζεται τὸ κάτω μέρος Σταυρώσεως καὶ στὴν Ν. πλευρὰ ἡ Ἐνοδος εἰς Βηθλεέμ, ἡ ἔνθρονη Θεοτόκος μεταξὺ δύο ἀγγέλων (σώζεται ὁ δεξιὸς) καὶ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὀλόσωμος, μὲ ὑψωμένο τὸ ξίφος. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς τοποθετοῦνται στὸν 15ο αἰ.

Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει μία ομάδα μονόχρωμων ναῶν στὴν περιοχὴ Κορακιάνας, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένος, διότι διατηροῦν πολλὰ ἀρχαῖα ἀλλὰ καὶ νεωτεριστικὰ στοιχεῖα στὴν εἰκονογραφία καὶ ἔχουν ὁμοιότητες στὸν γραπτὸ διάκοσμο μὲ μνημεῖα τῆς Ἀπουλίας. Πρόκειται γιὰ τὸν δίκωγγο ναὸ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ νοτίως τοῦ χωριοῦ Ἁγίου Μάρκος, τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν θέση Κατωμέρι τῆς Κορακιάνας καὶ τὸν Ἅγιο Μιχαήλ στὸ ἴδιο χωριό. Διατηροῦνται σὲ κακὴ κατάσταση. Οἱ δύο πρῶτοι ἦταν ἐπὶ δεκαετίες ἀστεγοί, καὶ στοὺς ναοὺς τῆς Κορακιάνας μέρος μόνο τοῦ κτηρίου ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση. Στὸν Ἅγιο Μερκούριον σώθηκε γραπτὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ναὸς κτίσθηκε καὶ

διακοσμήθηκε τὸ 6583 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. τὸ 1074-75 μ. Χ. Ἄν ἐξαιρέσωμε τὴν Θεοφάνεια πὺλ σώζεται στὸ Α. ἀέτωμα δύο ναῶν (ἢ Α. πλευρὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου χρονολογεῖται μᾶλλον στὸν 17ο αἰ.) καὶ ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἀψίδων πρῶτων ναῶν τοῦ 5ου-8ου αἰ., ὁ διάκοσμός τους περιορίζεται σὲ μεμονωμένες μορφές, σύμφωνα μὲ ἓνα σύστημα πὺλ γνώρισε μεγάλη διάδοση μετὰ τὴν εἰκονομαχία. Οἱ δύο κόγχες τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ Ἁΐ Μιχαήλη κοσμοῦνται μὲ παραστάσεις τῶν ἐπωνύμων ἀγίων. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ συνηθίζεται σὲ παλαιοχριστιανικὰ μαρτύρια, καὶ ἐπιβιώνει στὴν Καππαδοκία, τὴν Μάνη, τὴν Δυτικὴ Κρήτη καὶ τὴν Ἰταλία. Μερικοὶ ἅγιοι στὸν Ἁγιο Μερκούριο ἔχουν τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ δέηση, πρᾶγμα σπάνιο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. Κάτω ἀπὸ μικρὲς κόγχες καὶ στοὺς τρεῖς ναοὺς εἶναι ζωγραφισμένες πλουμιστὲς ποδέες. Ἐνα ἀκόμη ἀρχαῖκὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ἰσοψηφικὴ ἀπόδοση τῆς λέξεως ἀμὴν σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ τοῦ Ἁΐ Μιχαήλη. Μετὰ ἀπὸ τόσους ἀρχαῖσμούς ξενίζει ἡ ἀπεικόνιση στὸν Ἁγιο Μερκούριο τῆς ἁγίας Μαρίνας πὺλ κτυπᾷ μὲ ἓνα σφυρὶ τὸν Βεελζεβούλ. Εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ θέματος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία οἱ τρεῖς αὐτοὶ ναοὶ συγγενεοῦν καὶ στὴν τεχνολογία, καὶ πρέπει νὰ εἶναι περίπου σύγχρονοι. Οἱ μορφὲς εἶναι ἐπίπεδες, τὰ χαρακτηριστικὰ σχηματοποιημένα, κυριαρχεῖ ἡ γραμμὴ. Ἡ τεχνολογία αὐτὴ πὺλ κυριαρχεῖ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰ. εἶχε ἀποκληθεῖ ἀρχαῖκὴ, ἀνατολικὴ, ἱερατικὴ, μοναστικὴ, λαϊκὴ. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὀνομασίες εἶναι παραπλανητικὲς, διότι ἡ τεχνολογία αὐτὴ ἀπαντᾷ σὲ ἐξαιρετὰ δείγματα τῆς μητροπολιτικῆς τέχνης, ὅπως τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἢ τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου.

Θὰ ἀναφερθῶ μὲ συντομία σὲ δύο ναοὺς τῆς περιοχῆς τοῦ Βάτου, δυτικὰ τοῦ Πέλεκα, γιὰ νὰ φανεῖ πόσο ἀτελής εἶναι ἡ φύλαξη τῶν βυζαντινῶν μνημείων στὸν τόπο μας. Ὁ Ἁγιος Νικόλαος εἶναι μονόκλιτη βασιλικὴ, στὴν ὁποία ἔχει ἐνσωματωθεῖ ὁ Α. τοῖχος βυζαντινοῦ ναοῦ. Τὸ 1969 ἀποκαλύφθηκαν βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸ ἱερὸ κατὰ τὴν τοποθέτηση ἠλεκτρικῆς ἐγκαταστάσεως μὲ χωνευτὰ καλώδια, ὁ δὲ ἐφημέριος προκάλεσε καὶ ἄλλες ζημιὲς ἀποκαλύπτοντας μόνος του καὶ ἄλλες παραστάσεις. Βρέθηκαν τμήματα Ἀναλήψεως καὶ δεξιώτερα παράσταση τοῦ προφήτου Δαβὶδ, τοῦ 13ου ἴσως αἰ. Ἐγιναν οἱ δέουσες παρατηρήσεις στὸν ἐφημέριο, κατὰ τὴν ἐπομένη ἐπίσκεψή μου ὅμως, τὸ 2002, ἡ μορφὴ τοῦ Δαβὶδ εἶχε ἐπιχρισθεῖ.

Πάνω ἀπὸ τὸν Βάτο, στὴν κορυφὴ λόφου μὲ ὠραία θεὰ στὸ πέλαγος, σώζεται μονόχωρος ξυλόστεγος ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πὺλ ἀναφέρεται σὲ γραπτὲς πηγὲς τοῦ 15ου, 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰ. Κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή μου, τὸ 1969, ἐσώζοντο σὲ κακὴ κατάσταση τοιχογραφίες τῆς Θεοτόκου, ἱεραρχῶν, τοῦ Χριστοῦ Ἴδε ὁ ἄνθρωπος καὶ τοῦ ἁγίου Ἰσαύρου. Ὅταν, ἐν ὄψει τῆς προετοιμασίας τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος τόμου, ξαναεπισκέφθην

τὸ μνημεῖο τὸ 2002, ὅλες οἱ τοιχογραφίες εἶχαν ἀσπρισθεῖ. Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων δὲν εἶχε ἰδέα διότι κατὰ τὴν διαρρεύσασα τριακονταετία κανεὶς ἀπὸ τὸ προσωπικό της δὲν εἶχε ἀνέβει στὸ ἐξωκκλήσι, οὔτε γιὰ κυριακάτικη ἐκδρομὴ. Σημειωτέον ὅτι δέκα ὄλοι κι ὄλοι ναοὶ στὴν Κέρκυρα διατηροῦν λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν.

Ἀπὸ τίς τέσσερις ἐκκλησίες τῆς Λευκάδος ποὺ διατηροῦν λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ἀξιολογώτερη εἶναι ἡ Ὁδηγήτρια στὴν Ἀπόλπαινα, λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Χώρα, καθολικὸ ἐρειπωμένης μονῆς. Ὁ σημερινὸς ναὸς ἀνηγέρθη σύμφωνα μὲ πεντάστιχη ἀνάγλυφη ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ μοναστήρι τὸ 6958 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. τὸ 1449/50 ἀπὸ Χριστοῦ. Πρόκειται γιὰ μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλικὴ μήκους 12 περ. μ., μὲ μία τρίπλευρη ἀψίδα, οἰκοδομημένη μὲ ἀργολιθοδομὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Α. τμήμα, κτισμένο κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα μὲ ζεύγη πλίνθων στοὺς κατακορύφους ἀρμούς. Μαυριτοῖσπανικὰ διακοσμητικὰ πινάκια ἐντοιχισμένα στὸν Α. τοῖχο ἐπιβεβαιώνουν τὴν χρονολογία ποὺ δίνει ἡ ἐπιγραφή. Ὁρισμένα στοιχεῖα μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ πλαγιῶν στοῦν, κατεδαφισμένων σήμερα.

Ὁ ναὸς ἦταν κατάγραφος, ἀλλὰ οἱ τοιχογραφίες εἶχαν ἀσβεστωθεῖ καὶ ὑπέστησαν φθορὲς κατὰ τὴν αὐθαίρετη ἀποκάλυψή τους. Τὸ 1968-69 οἱ καλύτερα σωζόμενες ἀποτειχίσθηκαν καὶ συντηρήθηκαν στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ὅπου καὶ παρέμειναν, κατὰ παγίαν τακτικὴν τοῦ ἀδηράγου κέντρου. Οἱ τοιχογραφίες διατάσσονται στὸν κυρίως ναὸ σὲ τέσσερις ζῶνες: ὀλόσωμες μορφές, στηθαίους ἀγίους σὲ πλοχμὸ καὶ ἐν συνεχείᾳ δύο ζῶνες μὲ εὐαγγελικὲς σκηνές. Στὴν ἀψίδα ἡ Θεοτόκος σὲ προτομή, μὲ τὸν Χριστὸ σὲ μετάλλιο πρὸ τοῦ στήθους (Βλαχερνίτισσα), πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους. Στὸν ἡμικύλινδρο στέκονται δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας κρατεῖ γυμνὴ παιδικὴ μορφή. Πρόκειται γιὰ σπανιώτατη παραλλαγή τοῦ Μελισμοῦ, ποὺ μαρτυρεῖται τὸν 15ο αἰ. Κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο ἴχνη γραπτῆς ἀγίας τράπεζας μὲ δισκάριο καὶ ἀνοικτὸ βιβλίο. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀπόλπαινας παρέχουν σπάνιο δείγμα ὁσμώσεως τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας μὲ τὴν λεγομένη διεθνῆ γοτθικὴ τεχνοτροπία, μὲ πολὺ μαλακὸ πλάσιμο καὶ ρέουσα πτυχολογία.

Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου τῶν Σκάρων, κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀλέξανδρος, μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλικὴ τῶν ἀρχῶν πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ., ἔχει ἐνσωματώσει στὴν Α. πλευρὰ τμήματα ἀρχαιότερου ναοῦ. Τοιχογραφίες διατηροῦνται μόνο στὴν Α. πλευρὰ. Βυζαντινὲς εἶναι οἱ τοιχογραφίες τοῦ μετώπου τοῦ Α. τοίχου, ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν 15ο αἰ. Στὸ ἀέτωμα σώζεται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση ἡ Ἀνάληψη, ἐνῶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ διατηρεῖται ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Στὸ Ν. τμήμα τοῦ νησιοῦ, στὸν Βουρνικά, ἔχει σωθεῖ μέσα σὲ κόγχη τοῦ Β. τοίχου δεομένη μορφή ἀγίου σὲ προτομή, τοῦ πρώτου μᾶλλον ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ., ἐνῶ γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη διακρίνονται σπαράγματα ἀπὸ σύγχρονες ἐξίτη-

λες παραστάσεις. Οἱ ὑπόλοιπες τοιχογραφίες χρονολογοῦνται στὸ 1690 καὶ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Ἀκόμη νοτιώτερα, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Φτερνό, τὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὀρθογώνια αἶθουσα μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, καταχωσμένη σήμερα, διασώζει λίγες τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου ἢ τοῦ 14ου αἰ. Στὴν κόγχη τοῦ Ἱ. Βήματος ἢ Θεοτόκος εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας, μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα καὶ τὸν Χριστὸ Ἐμμανουήλ σὲ μετάλλιο μπροστὰ στὸ στήθος. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως σώζονται λείψανα τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ στὴν ἀντίστοιχη κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ἐπίσης σὲ κακὴ κατάσταση, λευκὸθριξ ἅγιος πού κρατεῖ σταυρό.

Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς, στὴν Κεφαλληνία, τὸ μεγαλύτερο νησιὸ τοῦ Ἰονίου, πού εἶχε διατελέσει καὶ ἔδρα θέματος, δὲν ἔχουν σωθεῖ σημαντικοὶ ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους καὶ ποιότητος διακοσμῆσως ναοὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἔνδεκα ναοὶ μὲ λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν, ὅλοι μικρῶν διαστάσεων, κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομὴ μακριὰ ἀπὸ σημαντικὰ πολιίσματα, μὲ ἐλάχιστα λείψανα τοῦ γραπτοῦ των διακόσμου σὲ οἰκτρὴ κατάσταση. Εἶναι ὅλοι ἐρειπωμένοι μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Κοντογεννάδα τῆς Παλικῆς, πού ἔχει ἀναστηλωθεῖ καὶ κοσμεῖται μὲ μεμονωμένες μορφές, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο κομποὶ ἔπιπποι ἅγιοι μὲ μαργαριτοκόσμητα ροῦχα, ἀνεμίζοντα μανδύα καὶ στὸν λαιμὸ περιδέραιο μὲ σταυρό. Τοῦ ἐνὸς ἔχει σωθεῖ τὸ ἐπίθετο: Ὁ Φανερωμένος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἢ Παναγία, στηθαία, κρατεῖ μπροστὰ στὸ στήθος μετάλλιο μὲ τὸν Χριστὸ Ἐμμανουήλ, πού ἐπιγράφεται Ὁ Παντοκράτωρ. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Κοντογεννάδας ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 12ου ἢ τὸν 13ο αἰ. Σὲ ἓνα σημεῖο ὑπῆρχε καὶ δεῦτερο στρώμα τοῦ 14ου αἰ. μὲ παράσταση τοῦ Τριμόρφου, πού ἔχει ἀποτειχισθεῖ καὶ βρίσκεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀργοστολίου.

Στοὺς ὑπόλοιπους ναοὺς τοῦ νησιοῦ ἐπαναλαμβάνεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα μὲ τὴν Παναγία σὲ προτομή, στὸν ἴδιο συνήθως τύπο, πού πλαισιώνεται συχνὰ ἀπὸ δύο ἀγγέλους. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας στέκονται δύο ἱεράρχες, ἐνῶ στὸν Α. τοῖχο ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος ὑπῆρχε παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὅλες αὐτὲς οἱ τοιχογραφίες ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν 13ο ἢ 14ο αἰ.

Ἡ μόνη ἐκκλησία στὸ Ἴονιο πού μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν Ἅγιο Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρο τῆς Κερκύρας εἶναι ὁ καθεδρικός ναὸς στὸ Κάστρο τῆς Ζακύνθου, τοῦ ὁποίου ὅμως σώζεται ἐρειπωμένο μόνο τὸ ΝΑ. τμήμα. Πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναό, πιθανώτατα δίπτυλο, μὲ τρεῖς ἀψίδες, κτισμένο μὲ ὀρθογωνισμένους λίθους καὶ τοῦβλα κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα, ὅπου ὅμως ἡ ἐγκάρσια κεραία τοῦ σταυροῦ προεξέχει καὶ ἀπολήγει σὲ καμπύλες πλευρές. Λίγα λείψανα τῶν τοιχογραφιῶν ἔχουν σωθεῖ. Καλύτερα σώζονται ὁ Χριστὸς Ἐμμανουήλ καὶ οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς μὲ τὴν μητέρα τους ἁγία Θεοδότη, πού διακοσμοῦσαν μιὰ κόγχ-

χη ή όποία έχει αποτειχισθεΐ και εκτίθεται στο Μουσείον Ζακύνθου. Χρονολογούνται στα τέλη του 12ου αϊ.

Άλλο ώραίο δείγμα τής έλλαδικής σχολής είναι ο Άγιος Νικόλαος στο Όρος Σκοπός. Δικιόνιος σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός με νάρθηκα, του 10ου ή 11ου αϊ., άλλοτε καθολικό μονής, είχε μετατραπεί μετά από μερική έρείπωση λόγω σεισμών σε δίκλιτο βασιλική, ή όποία και αυτή κατέρρευσε μερικώς κατά τον σεισμό του 1953. Οί τοιχογραφίες, σε κακή κατάσταση, απεικόνιζαν όλοσώμους άγιους πάνω από μίμηση όρθομαρμαρώσεως. Ψηλότερα άπλωνόταν ο κύκλος του Δωδεκαόρτου και τών Παθών. Μεγάλο μέρος τών τοιχογραφιών αποτοιχίσθηκε τό 1975 χωρίς συνεννόηση με τήν Έφορεία Άρχαιοτήτων, ώστε να είναι σήμερα πολύ δύσκολη ή ταύτιση όλων τών αποτοιχισμένων σπαραγμάτων, έμβαδου περίπου 50 τ.μ., και ή αναπαράσταση του εικονογραφικού προγράμματος. Μερικές παραστάσεις είναι εκτεθειμένες στο Μουσείον Ζακύνθου, ενώ πολλές δέν έχουν ακόμη συντηρηθεΐ. Τό κυριώτερο στρώμα ζωγραφικής τοποθετείται στα τέλη του 12ου αϊ., ένα δεύτερο βυζαντινό στρώμα στον 15ο και οί παραστάσεις του κτιστού τέμπλου του Ν. κλίτους στον 17ο.

Στό στόμιο μιās σπηλιās κοντά στο χωριό Λαγοπόδο, δυτικά τής πόλεως τής Ζακύνθου, σώζεται ένα έξωκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, με άψίδα έγγεγραμμένη στο πάχος του Α. τοίχου, πού κοσμεΐται με ένδιαφέρουσες τοιχογραφίες, κυρίως μεμονωμένους άγιους αλλά και σκηνές του βίου του έπωνύμου άγίου. Κατά τήν δεύτερη επίσκεψή μου, στα τέλη τής δεκαετίας του 1970, διεπίστωσα ότι μερικές παραστάσεις πού είχα φωτογραφήσει λίγα χρόνια νωρίτερα, τό 1968, είχαν καταστραφεί και ένδεχομένως κλαπεί. Ο διάκοσμος του Άγίου Νικολάου, τον όποιο διακρίνει άπλοποίηση και σχηματοποίηση, τοποθετείται στην πρώτη πενηνταετία του 12ου αϊ.

Στό Β. τμήμα του νησιού, κοντά στο χωριό Πλεμονάρι, τό καθολικό τής Μονής Άναφωνητριάς, τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με τέσσερις οικοδομικές φάσεις, ήταν γνωστό για τίς μεταβυζαντινές του τοιχογραφίες, πού χρονολογούνται στα τέλη του 15ου, τίς άρχές του 16ου και τά τέλη του 18ου αϊ. Τελευταίως διαπιστώθηκε ότι οί ήμειξίτηλες τοιχογραφίες τής άψίδος του διακονικού (ή Θεοτόκος δεομένη σε προτομή στο τεταρτοσφαίριο και δύο ιεράρχες σε στάση τριών τετάρτων στον ήμικύλινδρο) είναι βυζαντινές, τών άρχών ίσως του 13ου αϊ.

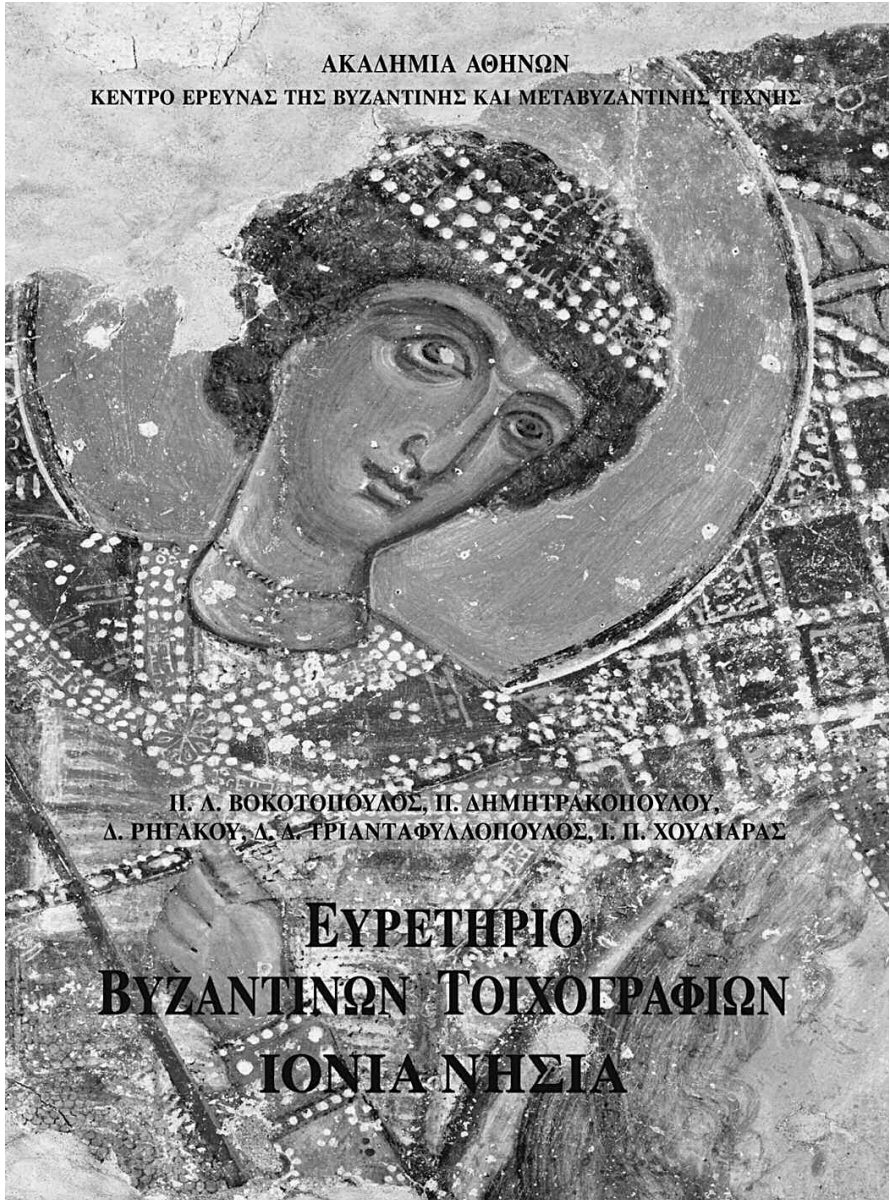
Θυμίζω ότι στόχος του Εύρετηρίου Βυζαντινών Τοιχογραφιών είναι ή δημοσίευση συντάγματος όλων τών σωζομένων καταλοίπων τής μνημειακής ζωγραφικής κάθε περιοχής και ιδίως τών άτελώς γνωστών και τών περισσότερο ύποκειμένων σε φθορά, και σε αυτές ανήκουν οί τοιχογραφίες τών Ιονίων Νήσων. Έπισημαίνω τελειώνοντας ότι σημαντικό ρόλο στην δυσάρεστη αυτή κατάσταση έχουν παίξει όχι μόνο οί σεισμοί πού πλήττουν τήν περιοχή αλλά και οί άτυχεΐς έπεμβάσεις τών έντοπίων, κληρικών και λαϊκών, και ή έλλειψη έπαρκούς έπιβλέψεως εκ μέρους τής πολιτείας και τής εκκλησίας.

ABSTRACT

THE INVENTORY OF BYZANTINE FRESCOES
OF THE IONIAN ISLANDS
(Plenary session)**Panayotis L. Vocotopoulos***Member of the Academy of Athens, Professor Emeritus, Athens University*

The Centre for Byzantine and Post-byzantine Art at the Academy of Athens published in 2018 the third volume of the *Inventory of Byzantine Frescoes of Greece*, devoted to the Ionian Islands. It contains an extensive historical introduction, short texts on ecclesiastical architecture and monumental painting in the Ionian Islands from the mid-seventh to the fifteenth century and chapters on the preserved mediaeval frescoes of 29 churches. Eleven of these are situated on Cephalonia, ten on Corfu, four on Leukas and four more on Zakynthos. None appear to be earlier than the eleventh century. More interesting among them are a group centred around the village of Korakiana in Corfu and dated in the late eleventh century, which are characterized by archaic features such as the decoration of the eastern pediment with a Theophany and of the apses with the eponymous saints, and by the use of *isopsephics*, and the frescoes of the monastery of Apolpena on Leukas, from the mid-fifteenth century, which combine Byzantine iconography with international Gothic style.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

*Εικόνα 1: Τò Εὐρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἰονίων Νήσων
(φωτογραφία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).*